

Szabó András Némethi Ferenc és más versszerző főnemesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében

Ahhoz, hogy Némethi Ferencet el tudjuk helyezni saját korának irodalmában, szükség van arra is, hogy számba vegyük az ő írásművészetével rokon egyéniségeket és jelenségeket. Versszerző főnemesekről fogok beszélni tehát, s rögtön le kell szögezmem, hogy egy ilyen szempontú elfogulatlan elemzés hosszú ideig nem volt lehetséges. Szerencsére már végképp elmúlt az a korszak, amikor a történelem és az irodalomtörténet szereplőit haladóakra és reakcióskokra volt szokás osztani, s amikor egy „uralkodó osztályba” tartozó író vagy költőt mentegezni kellett a társadalmi hovatartozása, felmenői miatt.

A Mohács utáni Magyarországon sajátos társadalmi folyamatok játszódtak le, s ennek művelődéstörténeti és irodalmi vetülete is figyelemre méltó. Míg 1526 előtt a politikában önálló tényező lehetett a köznemesség, addig a következő korszakban egyértelműen a főnemesség vette át az ország irányítását, legalábbis a Habsburgok által uralt Magyar Királyságban. Ezzel egy időben egy féloldalas polgári fejlődés is lejátszódott, amely azután a század végére megakadt. [1] A három részre szakadt ország zavaros viszonyai között, illetve az áruterelés és a kereskedelem révén egyes mezővárosi polgárok és középnemesek hatalmas karriert futottak be, elegendő itt csak Serédi Gáspárra, Tokaj egykori birtokosára utalnom, aki Habsburg Ferdinánd híveként óriási uradalmakhoz jutott, [2] vagy Rákóczi Zsigmondra, aki a borkereskedelem és első házassága révén lehetett dinasztiájának megalapítója, [3] vagy Thököly Sebestyénre, aki mezővárosi polgárként és marhakereskedőként kezdte, majd nemességet és báróságot kapott, s végül Késmárk uraként fejezte be az életét 1607-ben. [4] Melléjük természetesen ott voltak a régi dinasztiák tagjai is, a Perényiek, a Balassiak, a Homonnai Drugethek vagy a Báthoryak.

A reformáció magyarországi térhódításában is ez a két társadalmi réteg játszott kiemelkedő szerepet: a mezővárosi polgárság adta a tömegbázist és a legtöbb lelkeszt, a főnemesség többsége pedig az aktív vagy kevésbé aktív támogatást. A 16. század folyamán kiteljesedett az írásbeli kultúra a szóbeliség rovására, és megjelent a könyvnyomtatás, vele pedig a magyar nyelvű irodalom. Emelkedett a nemesség műveltségi szintje, az ifjabb nemzedékeket iskolába küldték, s egyre többen eljutottak külföldre is. A már említett Serédi Gáspár (még meggazdagodása előtt) Itáliában tanult, s unokaöccsét, Alaghy Jánost, (Regéc várának későbbi urát) Wittenbergbe küldte tanulni. [5] Ugyanide járt a szintén dúsgazdag birtokos, Mágocsy Gáspár unokaöccse, András is. [6] A külföldi egyetemi tanulás, a humanista iskolák látogatása bizonyos szintű latin műveltség elsajátításával járt, míg a magyar nyelvű irodalom művelői inkább csak az itthon tanultak, illetve a külföldön nem humanista iskoláztatásban részesülők közül kerültek ki, elegendő itt, ha csupán a legismertebb példát, Balassi Bálintot említem. [7]

A jelenségeket regisztrálva nem kerülhetem meg a nők szerepét sem. Bár a lányiskolák felállítása csak a következő században válik majd aktuálissá, a nemesség asszonyai közül egyre többen tanulnak meg magyarul írni és olvasni. Mivel a vallási kérdések többnyire jobban érdeklik őket, mint a férfiakat, közülük kerülnek ki a reformáció legnagyobb támogatói, majd megjelennek, mint vallásos költemények szerzői, s végül a század végén Telegdi Katával már a világi irodalomban is szerepet vállalnak. [8]

Ha végigtekintünk a szóba jöhető szerzőkön, meg kell állapítanunk, hogy Némethi Ferenc íróként egyedülálló jelenség. Ahogyan ő támogatta a reformációt és annak helvét irányát, arra ismerünk más példákat is. Így tett a saját egyházával például a kortársai közül a lutheránus Perényi Gábor [9] és a (szintén a reformátusokat pártoló) Mágocsy Gáspár. Természetesen ők a két király közötti küzdelemben más helyet foglaltak el, Perényi Gábor idejében elpártolt Izabellától és János Zsigmondtól, Mágocsy pedig végig a Habsburgok oldalán állt, így aztán mindketten ott voltak a Tokajt ostromló seregben. Amikor Némethi 1565-ben meghalt, a 10 éves Balassi Bálintot még Bornemisza Péter tanította Zólyomban, s még nem indult el a nürnbergi magániskolába. Tokaj várának ura volt az első a nemesség felső rétegéből, aki maga is istenes verseket szerzett. Ő nem csak udvari papként fogadhatta be a zsoldáros Szegedi Gergelyt (mint utána Egerben Mágocsy), hanem költőtársként is. [10] Némethi után Balassi vitte tovább a hagyományt, s csak a század vége táján vált általánossá a műveltebb nemesség köreiből az irodalom művelése.

Előadásom kereteit szétfeszítené, ha Balassiról is beszélnék, emellett ő egy rendkívüli és nem tipikus jelenség, ezért inkább csak azokat fogom sorra venni, akik a Némethi által elindított nyomvonalat követték. Azzal azonban mindenképpen tisztában kell lennünk, hogy Balassi után megváltozott a magyar költészet, ő szinte minden utána következőre nagy és sokszor szövegszerűen is kimutatható hatással volt.

A költők közül elsőként Rákóczi Zsigmondot kell megemlítenem. [11] Középnemesi család gyermekeként látta meg a napvilágot 1544-ben, anyja Némethi Sára, Némethi Ferenc testvére volt. [12] Csak hazai iskolába járt (nem tudjuk, hogy

hová, talán Eperjesre). Egy darabig Perényi Gábor udvarában volt apród Sárospatakon, a majd az 1570-es évek közepén Szendrő várában lett katona, s egyre feljebb lépegetett a ranglétrán. Mindemellett ügyes borkereskedőnek is bizonyult, aki az állandó pénzzavarral küszködő Habsburg-adminisztrációnak is gyakran adott kölcsön. 1579–1580-ban megszerezte zálogbirtokként Szerencs várát és uradalmát, s elindult a főnemessé válás útján. Első ismert verse sorsdöntő helyen és pillanatban keletkezett: Munkács várában, 1587 áldozócsütörtökjén azaz május 25-én. Munkács a Mágocsyak zálogbirtoka volt, a vár ura, Mágocsy Gáspár érezte a halál közeledtét, s ezért rendezte a vagyona sorsát. Unokaöccse és örököse, Mágocsy András már az előző esztendőben meghalt, ezért az örökség körül sokan nyüzsgöttek, több egymásnak ellentmondó végrendelet is született. A végső nyertes Rákóczi lett, aki éppen akkor írta meg a verset, amikor eljegyezte Mágocsy András özvegyét, Alaghy Juditot. Az Istenhez írott fohász egyértelműen utal a konkrét helyzetre:

„Sok irigyek támadtak e világon,
Kik nem voltak Felséged tanácsában,
Bánják jó szerencsémét áldásodban,
Ő ellenek bízom mint jó atyámban.

Igazgassad Úr Isten életemet,
Szolgálhassam Isteni felségedet,
Oltalmazsak árvákat, özvegyeket,
Dicsírhessék velem szent Felségedet.

Dicséretes áldása az Istennek,
Én birodalmimban meg ne szűnjenek...”[13]

Rákóczi sikeresen állta a hoppon maradt irigyek és örökségvadászok rohamát, Eger várának főkapitánya lett, majd báróságot is kapott. Nemcsak a Mágocsy-árvák gyámja és birtokaik irányítója lett, hanem mint református birtokos átvállalta a Mágocsyak egyházat támogató szerepét is: diákokat taníttatott saját költségén a wittenbergi és heidelbergi egyetemen, s kinyomtatatta a vizsolyi Bibliát. Nem véletlen, hogy az 1588-as győztes szikszói ütközet után Tardi György eposzi elemeket is tartalmazó históriás énekének ő lett a főszereplője, s hogy a szerző Gedeonhoz hasonlította őt.[14] Érdekes, hogy 1587-es verse mégis unitárius énekeskönyvek jóvoltából maradt ránk, ennek az lehet az oka, hogy második felesége és fiainak anyja Gerendi Anna volt, s így apósa lett az erdélyi radikális antitrinitarizmus egyik kiemelkedő képviselője.

Rákóczi Zsigmond második ismert versének címe: Vitézi ének, s tartalmából következően a tizenötéves háború első éveiben keletkezhetett. A költeményt megtekintve egyértelműnek látszik Balassi Bálint hatása, ennek az lehet a magyarázata, hogy a költő öccse, Ferenc az egri vár tisztje volt Rákóczi főkapitánysága idején. Szerencs várának ura egyébként teljesen másmilyen egyéniség volt mint a nagy reneszánsz költő, a fölötte mondott halotti beszéd szerint józan életűnek ismerték, aki a Bibliát és a történetírókat szerette olvasni. Mégis ezek a kifejezések: „az nagy kiterjedt sík mező”, „hamar ló”, „jó hírünk, nevünk” világosan utalnak Balassi Egy katonaénekére.[15]

Rákóczi Zsigmonddal együtt harcolt a törökök ellen a szikszói csatában és az 1590-es években egy régi főnemesi család szülötte, a szintén református Homonnai Drugeth István (1543–1598), akinek birtokai elsősorban Ung vármegyében terültek el. Első ismert éneke a 18. zsoltár parafrázisa, amelyet 1581-ben írt, s amely a saját keze írásában maradt ránk. Ismerünk tőle egy másik verset is, amely Rákóczi második versének kortársa és rokona, a címe: Vitézi ének és könyörgés. A következő évtizedben keletkezett költemény első verse így hangzik:

„Hozzád kiált lelkem, örök életemnek Istene, magos mennyben,
Mert igen örvendez ennekem fogadott kegyes ígéretődben,
Azért én istenem, te szent felségednek így könyörgök hitőmben:”

Az eléggé döcögős és kevés költői tehetséggel megírt vers formája figyelemre méltó: a 19 szótagos sorok az ún. Lucretia-versformát adják ki, amely a Balassi-versszak közvetlen előzménye. Homonnai Drugeth István ekkor már kapcsolatban állt Balassi tanítványával, Rimay Jánossal, aki két verset is írt az kérésére.[16]

Egy másik régi család szülöttének, Ecsedi Báthory Istvánnak (1555–1605) a felesége Homonnai Drugeth Fruzsina volt, István testvére. A mélyen vallásos református nagyúr és országbíró (az akkori Magyarország egyik leggazdagabb embere), még együtt harcolt Rákóczival és Homonnai Drugeth-tel a tizenötéves háború elején, később azonban alig

mozdult ki Ecsed várából. Gyermeke nem volt (helyette távoli rokonát, somlyai Báthory Gábor későbbi erdélyi fejedelmet szánta örökösének), s feleségével úgy összeveszett, hogy szóba sem állt vele többé. Óriási befolyása volt a tiszántúli református egyházkerület ügyeire, s egy darabig Rimay János volt a titkára., s Balassi Bálintot is ismerte. Nem véletlen, hogy a fiatalkori Balassi-fordítás, a Beteg lelkeknek való füves kertecske első kiadásának egyetlen példánya (a Nyizsnij Novgorodban keserves fogságban lévő pataki unikum példány) az ő tulajdonosi bejegyzését és kéziratos megjegyzéseit tartalmazza. Élete végén egy furcsa művet hozott létre, amelyet korábban meditációknak neveztek, ma inkább imádság-folyamnak hívnám. A prózai imádságok és gondolatok, amelyek stílusa erősen hasonlít Rimay késő reneszánsz manierista verseire, korlát nélkül ömlenek egymás után, hogy aztán a ritmikus próza egy helyen átmenjen igazi versbe. [17] A két itteni költeményen kívül, még egyet ismerünk tőle, ez nem máshol maradt ránk, mint a Balassa kódexben, s nótajelzéséként egy Rimay-versre utal.[18]

Az utolsó főnemes-költő, az tulajdonképpen egy költő, nagylucsei Dóczy Zsuzsanna (†1596), aki Thököly Sebestyén második felesége volt. A kereskedőből lett báró karrierjét már röviden érintettem, református volt, aki buzgón támogatta egyházát, noha birtokainak zöme felvidéki evangélikus területekre esett. Később, a 17. század elején ő is betette a lábát a Hegyaljára, ugyanis 1604-ben megszerezte zálogbirtokként Bodrogkeresztúrt,[19] ekkor azonban Dóczy Zsuzsanna már nem élt. A kegyes asszony, akiről a neves késmárki lelkész, Sebastian Ambrosius Lahm jelentetett meg halotti beszédet,[20] 1580-ban lett Thököly felesége.[21] Nevét a versfőkből tudjuk meg, s bár ilyen esetekben nem lehet biztosan tudni, hogy nem csak egy neki ajánlott költeményről van-e szó, én hajlok arra, hogy őt tarsam a szerzőnek. A vers a 34. zsoltár parafrázisa, s bizonyos fokig Balassi hatását mutatja.[22] Őt számos kapcsolat fűzi a magyar reneszánsz legnagyobb költőjéhez: féltestvére volt az a Wesselényi Ferencné Szárkány Anna,[23] akiről sokáig azt hittük, hogy Celiával azonos, de most sem kétséges, hogy Balassi náluk vendégeskedett; s testvérének, Dóczy Andrásnak az anyósa volt a költő huga, Balassi Anna.[24] Nem csoda, ha a késmárki Thököly-udvarról egyre inkább kiderül, hogy köze volt a költő műveihez: az udvari lelkészként is működő Sebastian Ambrosiusnak egy kéziratos latin versét fordította le Balassi magyarrá,[25] s úgy tűnik a legfrisebb, még publikálatlan vizsgálódások nyomán, hogy drámájának, a Szép magyar komédiának egyetlen ismert másolata is itt készült.[26] Thököly Sebestyén egyébként ugyanúgy részt vett a tizenöt éves háború törökellenes harcaiban, mint Rákóczi Zsigmond, Homonnai Drugeth István és Ecsedi Báthory István.

Ezidáig sorra vettem a 16. század végének leggazdagabb környékbeli főnemesi familiáit, szinte csak Sárospatak birtokosa, a Dobó család maradt ki közülük. A család ekkori feje, Dobó Ferenc nem írt verseket, de unokaöccse, Jakab költői tehetséget mutatott.[27] Tőle viszont nem maradt versszövegünk, mert 1586-ban levetette a hátáról egy ló, és fiatalon szörnyet halt. Az már persze irodalomtörténeti közhely, hogy Balassi bejáratos volt rokonaihoz, a Dobókhoz, hiszen éppen azzal keltett óriási botrányt, hogy feleségül vette az első fokú unokatestvérét, Dobó Krisztinát.

Amiért ezt az áttekintést remélhetőleg érdemes volt végigkövetni, az nem más, mint egy irodalomtörténeti folyamat kirajzolódása az összefűzött tényekből és adatokból. Korábban csak Szegedi Gergelyt emlegették, mint Balassi istenes költészetének előzményét,[28] ma már azonban világosan látszik, hogy Némethi Ferenc éppen a társadalmi helyzete miatt válhatott a legfontosabb előfutárak egyikévé. Ha csak azt a közismert tényt nézzük, hogy a felesége, Balassi Zsófia a nagy reneszánsz költő unokatestvére volt,[29] az önmagában is sokat elárul. Mindannyiunk nagy vesztesége, hogy Némethi négyszáznegyven évvel ezelőtti hősi halála írói pályáját is megszakította. A század végi versszerző főnemesek többsége már a Balassi és Rimay által meghatározott keretek között alkotott, s íróként is sokkal halványabb teljesítményt nyújtott, mint Tokaj méltán nagyhírű védője.

Jegyzetek:

[1] SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)

[2] BOTTA ISTVÁN: Dévai Mátyás és Serédi Gáspár – További szempontok a Dévai-kutatáshoz. In: Diakónia, 1979. 2. sz., 72-79. p.

[3] HANGAY ZOLTÁN: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Bp., 1987. (továbbiakban: HANGAY, 1987.)

[4] J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1992. 75-93. p.; GECSÉNYI LAJOS: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez.) In: Századok, 1995. 767-790. p.

[5] SZABÓ ANDRÁS: Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Szerk.: FABINY TIBOR. Bp., 1984, 209-221. p.

- [6] SZABÓ ANDRÁS: Mágocsy Gáspár és András udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. VÁRKONYI ÁGNES. Bp., 1987. 263-278., 379-382. p.
- [7] SZABÓ ANDRÁS: Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577). In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1997. 64-71. p.
- [8] HORVÁTH IVÁN: Telegdi Kata verses levele. In: A régi magyar vers. Szerk.: KOMLOVSZKI TIBOR. Bp., 1979. (Memoria Saeculorum Hungariae 3.), 161-180. p.
- [9] SZABÓ ANDRÁS: Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében. In: Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Bp., 1999. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 2.) 27-35. p.
- [10] VARJAS BÉLA: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp., 1982. (továbbiakban: VARJAS, 1982.) 262. p.
- [11] Róla a legrészletesebben: HANGAY, 1987.
- [12] KERESZTES KÁLMÁN: A Rákóczyak. In: Turul, 1928. 3–4. sz. 94. p. (Eszerint Némethi Sára zétényi Némethi Miklós lánya.); CZOBOR ALFRÉD: Szentesi Póka nemzetsége. In: Turul, 1938. 3–4. sz. 74. p. (Itt olvasható, hogy Némethi Ferenc is zétényi Némethi Miklós gyermeke.)
- [13] A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rend.: BISZTRAY GYULA – KLANICZAY TIBOR – NAGY LAJOS – STOLL BÉLA. Bp., 1959. (Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1., továbbiakban: RMK XVII. sz. 1.), 21-23., 499-500. p.
- [14] SZABÓ ANDRÁS: Az 1588-as szikszói csata és propagandája. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1999. 851-860. p.
- [15] RMK XVII. sz. 1. 23-24., 500. p.
- [16] RMK XVII. sz. 1. 17-21., 498-499. p.
- [17] Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rend.: ERDEI KLÁRA – KEVEHÁZI KATALIN. Bp.–Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.).
- [18] RMK XVII. sz. 1. 245-249., 574-580. p.
- [19] Magyar Országos Levéltár. E 148. (= A Magyar Kamara archívuma. Neo-regestrata acta) Fasc. 943. No. 42.
- [20] AMBROSIUS, SEBASTIAN: Oratio funebris [...] Susannae Doczi [...] Heidelbergae, 1600. (továbbiakban: AMBROSIUS, 1600.)
- [21] JAKUBOVICH EMIL: Thököly Sebestyén esküvőjéről. In: Közlemények Szepes Vármegye Múltjából, 1909. 176-178. p.
- [22] Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Éd.: HORVÁTH, IVÁN – HUBERT, GABRIELLA H. Paris, 1992. (Ad Corpus Poeticarum) 116. p. (No. 254.)
- [23] Már a halotti beszéd is emlegeti őt: AMBROSIUS, 1600. C 4r.
- [24] Paczoth Ferenc felesége, a leányuk, Paczoth Judit. Balassi Annáról ld.: Szenci Molnár Albert naplója. Közzéteszi: SZABÓ ANDRÁS. Bp., 2003. (Historia Litteraria 13.) 191. p.
- [25] SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: „Quem tu, summe Deus, semel...” – Balassi megkerült irodalmi mintája. In: „Mint sok fát gyümölcse...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Bp., 1997. 11-16. p.
- [26] A Fanchali Jób kódex III. másolója, aki a komédia szövegének többségét írta, e sorok írójának megállapítása szerint nem más, mint Miskolci Csulyak István, aki 1601-ben több mint fél évet töltött a késmárki Thököly-udvarban.
- [27] KOMLOVSZKI TIBOR: Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 391-400. p.
- [28] VARJAS, 1982. 285. p.
- [29] NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. köt. Pest, 1857. 125. p.